نگاه

درباره کتاب «آینده درگذشته ایران: نظام‌الملک در آینهٔ تاریخ» نگین یاوری

نظام‌الملک آینده ایران نیست

کتابی قابل تحسین درباره تداوم اندیشه سیاسی در ایران و اسلام

حسن سیدعرب

۱. معرفی

خواجه نظام‌الملک که از مشهورت با زنان حذر می‌کرد کاش می‌دانست که فعل بازگونه روزگار موجب می‌شود که در انوار آینده، زنی ایرانی زندگی‌نامه تحلیلی و مفصلی از او خواهد نشست. این کتاب از چند جنبه قابل بررسی است: الف- صوری: فصل‌های آن بسیار مطول و تطبیقی است. در هر یک مسائل بسیار مهمی طرح شده و نشان می‌دهد که مؤلف برای اثبات ادعای خود به متون و منابع متعدد مراجعه کرده است. بدون مبالغه هر بند آن با سخنی نو درباره موضوع کتاب با فصل مربوط به آن آغاز می‌شود. این رویکرد موجب توجه بیشتر مخاطب به محتوای کتاب می‌شود. ب- محتوایی: هنوز تاریخ جامعی از عهد سلجوقیان نوشته نشده و این کتاب در میان منابع لاتین و فارسی از اهمیت ویژه برخوردار است زیرا کاملاً پژوهشی و دارای منابع متعدد و رویکرد کاملاً تحلیلی است. ج- ترجمه: ترجمه کتاب بسیار روان است و کوبی مؤلف، متن را به فارسی نگاشته است. از این‌رو مترجم حضور خود را از میان برده و این غیبت، هنر ترجمه وی را نشان می‌دهد. زندگی نظام‌الملک، متنا تک‌نگاری درباره سلجوقیان است. او در فقه، شافعی و در کلام، اشعری است. بیست‌ساله بود که سلجوقیان توانستند غزنویان را شکست دهند. منابع عهد سلجوقی طرح خاص از زندگی او به دست می‌دهد. بعدها تصدی بست وزارت موجب شد چند تن از پسران او کشته شوند. او در حیات سیاسی خود نسبت ویژه با دو حکومت بزرگ در عهد اسلامی داشت. ابتدا به عباسیان نظر کرد. وی با اتکا به آتان، ترکان را مهار کرد. به‌علاوه عباسیان را سبز بلا ساخت تا راه سلجوقیان را برای رسیدن به حکومت مستقل سد کند. دومین حکومتی که بخش عمده‌ای از زندگی نظام‌الملک را به خود اختصاص داد، سلجوقیان بودند. پیوند او با سلجوقیان بی‌سابقه است.

شیوه وزارت او از چند جهت قابل تأمل است. تساهل وی ابتدا معطوف به پرهیز از خشونت گردید زیرا هشدار می‌دهد که پرهیز از سلاح عقیده، یعنی اجتناب از عمل سیاسی مبتنی بر ایدئولوژی. بخش دیگری از نقش سیاسی او به روابط اجتماعی و خانوادگی بازمی‌گردد. او از راه ازدواج سیاسی حکومت را تحکیم می‌بخشید. به‌علاوه زبان فارسی برای وی اهمیت فراوان داشت زیرا افکارش را به فارسی می‌نوشت و در عین حال مدافع سرسخت اسلام بود. اینکه در آن عهد نیز زبان فارسی زبان اسلام بوده تا اندازه‌ای مسبوق به تلاش او است. سیاست وزارت او با سلطان، مثنا رویدادهای فراوان شد. به لحاظ سیاسی حکومت سلطان، استوار بر وزیر است. سلطان در ظاهر، سلطنت می‌کرد ولی مملکت در دست وزیر بود. معهذا با گذشت زمان، عظمت روزافزون نظام‌الملک سلطان را به سایه برد.

نظامیه‌ها بخش مهمی از فعالیت سیاسی، اجتماعی و علمی نظام‌الملک بود. این مدارس در موصل، هرات، نیشابور، بلخ، بصره، مرو و اصفهان، نمونه کاملی از اصلاحات فرهنگی و سیاسی است. نظامیه، بخشی از حضور نظام‌الملک است زیرا با مرگ او از میان رفت. نظامیه در سیاست دخالت نداشت ولی بیش از هر چیز نمایش‌گر اقتدار نظام‌الملک بود. نفوذ آنان، بازتاب قدرت بانی آن بود و با سقوط او و دستیروی‌کاتش رو به افول نهاد. وی به‌رغم اینکه با سلجوقیان بود با عباسیان نیز اتحاد داشت و دولت‌مردی تمام‌عیار بود. نظام‌الملک با شیوخ صوفیه نیز همنشینی می‌کرد زیرا آنان نیز بی‌دولت را به هم گره می‌زدند. حرمت فراوانی که نظام‌الملک برای دین، به‌عنوان ابزار مهم قدرت و عدالت قائل بود، نقشی را که در ذات قدرت دنیوی است، کاهش می‌دهد. وی بین شیعه تعادل‌دامه‌ای و اسماعیلی تفاوت قائل است.

۲. نقد و بررسی

این کتاب رویکرد بسیار مهمی را به سیاست در اندیشه ایرانی- اسلامی طرح می‌کند. قلمرو تحقیق و تحلیل در آن موجب تعمیق مطالب آن است. البته در فصل‌های پایانی یعنی بخشی که مربوط به اواخر عمر پهلوی است کمتر روش